

Marksizm ve Sovyet Toplumlari

Çevirenler HURİ TÜRSAN - SEMA İZGÜ

Uzun dönemde Stalin'in tasarılarından çok azı Troçki'yi tabulaştırması kadar başarıya ulaşmıştır. Komünist hareketle doğrudan doğruya bağları olmayan marksistler bile Troçki'den söz etmekten kaçınırlar. Ancak gariptir ki, Troçki ile ilgili tutumları nasıl onun aforoz 'edilişi ile belirleniyorsa, Sovyet tipi toplumlara ilişkin tutumları da halen Troçki'nin fikirleri ile belirlenmektedir. «Saptırılmış devrim»in kısır döngüsü içinde tutsaktırlar. Komintern taktiklerinin eleştirisi bir kere Sovyet toplumunun sosyo-ekonomik yapısının eleştirisine dönüşünce, kaçınılmaz bir soru ortaya çıktı: Bu toplum sosyalist değilse, nedir? O andan itibaren bağımsız marksistlerin tümü Troçki'nin verdiği yanıtla yüz yüze geldiler: sosyalizm değilse bunun kapitalizm olması gerekir. Ve Troçki gibi, daha sonraki bir çok marksist, şu çözüm yoluna sığınmışlardır: Sovyet tipi toplumlar ne biri ne de ötekidirler, ikisinin arasında hedefi hâlâ belirlenmemiş geçiş toplumlardır. Geçiş döneminde bulunmaları, bu toplumların uzun vadede birlikte varolmaları imkânsız olan iki karşıt toplumsal düzenden oluştuğu anlamını taşır.

Bugün marksistler Troçki'nin o dönemde daha kabullenemediği bir ihtimale gittikçe daha çok açıkça değiniyorlar. Bu da, Sovyet toplumlarının gelişmesinin sosyalist potansiyelini tükettiği ve kapitalizm yönünde ilerlemesidir. Burada onların cevapları —ancak soruları değil— Troçki'den daha radikaldır. Sovyet toplumlarını sosyalizmden farklı tarihî amaçları ve kendine özgü özellikleri olan bir evrim biçiminde düşüneceklerine, bu toplumların gelişimlerini sosyalizmi gerçekleştirme yolunda başarısız bir girişim olarak eleştiriyorlar. Eğer bugünün marksistleri yüzeysel benzetmelerle yetin-

meyeceklerse, Troçki gibi, politik ve ekonomik yöneticilerin mülkiyet ortaklarına dönüşmesini beklemek zorunda kalacaklardır. Ve eğer öngördüklerinin gerçekleşmekte gecikmesini dürüstlükle kabullenebilirlerse, o zaman Sovyet toplumlarının hâlâ sosyalizmden birşeyler içerdiğini Troçki gibi kabul etmek zorundadırlar.

Geçiş dönemindeki toplum formülünün kabul edilemez sonuçlara yol açması, Sovyet toplumlarını mantıkla çözümlenemeyecek bir bağlam içinde ele almasından doğmaktadır. Geçiş toplumu temel kurumların aynı anda birbirlerini hem varsaydığı hem yadsıdığı bir toplumdur: ilişkiler tüm toplum tarafından yasal sayılan mekanizmalar yerine aşağı yukarı açık sınıf savaşının oluşturduğu karşıt güçler tarafından belirlenir. Sovyet toplumlarının geçiş toplumu içindeki yerlerini belirlemek için örneğin merkezî planlama ile kapitalist piyasaya benzer bir mekanizmanın aynı anda var olduğunu göstermek yeterli değildir. Şunu da belirtmek gerekir ki, birinci üreticilerin ekonomik güçlenmesi, ikincisi ise işletme yöneticilerinin güçlenmesi olup, uzun bir süre içinde bu ikisinin yasal işbirliği düşünülemez. Sorunu böyle tanımlamamız, geçiş toplumu kavramının Sovyet toplumları için geçersiz olduğunu gösterir. Ancak bu düşüncedeki mantıkî yanlışların gösterilmesi kolay olmakla birlikte, bu kadar önemli mantıkî yanlışların bugüne dek farkına varılamayışını açıklamak güçtür. Aslında geçiş toplumu teorisindeki güçlükler bizi marksist toplum teorisinin daha genel güçlüklerine yöneltir. Marx'ın kavramlarını kullanarak kapitalist özel mülkiyetin bulunmadığı ancak gene de toplum bireylerinin üretim araçlarından eşit olarak yararlanmadıkları; kapitalist veya proleter sınıfların olmadığı fakat nüfusun sınıflara bölünmüş topluluklardan oluştuğu; ekonomik öncelikle-

rin büyük bölümünün piyasa tarafından belirlenmediği ama işbirliği içindeki üreticilerin (associated producers) akılcı tartışmalarından da doğmadığı v.b. gibi açıklamaları çağdaş geçici olmayan toplumları tanımlamak imkânsızdır. Açıktır ki, Marx, geleneksel toplumun böyle olduğunu çok iyi biliyordu. Marx'a göre yalnızca ekonominin ekonomi dışı kurumlardan ayrı olduğu kapitalist toplumlarda çağdaş anlamda özel mülkiyet ve sınıf yapısı gelişti ve üretimin önel veya nesnel tüm öğelerini kapsamına alan bir piyasa ancak bu toplumlarda ortaya çıktı. Ne var ki, Marx kapitalizm/kapitalizm-öncesi toplumlar karşıtlığındaki sosyo-ekonomik kategorilerin tarihî yapısını vurguladıkça, bu tarihîliğin salt bu karşıtlıkla sınırlandığı daha da açıklık kazanır. Marx kapitalist olmayan çağdaş gelişmenin yalnızca bir tek biçimini biliyordu: komünizm; bunu genel evrimin kapitalizm sonrası aşaması ile özleştirip, sınıf, mülkiyet, piyasa türünden yeni kategorilerin ortaya çıkması değil de, bunların tamamen yok olmaları ile tanımladı. Böylece, kapitalist ilişkilerin tümü çağdaş toplumsal örgütlenme evriminin belirli çeşitlerinden birini oluşturmaktan çok, komünizm öncesi toplumdaki bu kategorilerin tamamlanmış bir biçimini oluşturuyordu.

Düşüncesinde historisizmin oynadığı merkezî role karşın, Marx hiçbir zaman çağındaki tek hatlı evrimselliğin basite indirgenmesinden kaçınmadı. Ancak marksizme egemen olan geleneğin eleştirisini yapanlar, hep marksist düşüncede tarihî öğeleri yeniden bulmakla ve bunları tek-hatlı evrimcilikle kıyaslamakla yetinmektedirler. Bu çağdaş-öncesi dönemin bazı noktalarını düzeltmek için yeterli olabilir, ancak marksizm ile tek hatlı evrimcilik arasındaki ilişkinin temelini inmeyi kesinlikle başaramamaktadır. Marksizm zorunlu olarak bütün çağdaş toplumları birbirini izleyen iki evrim aşamasında ya birine ya ötekine ayırır —kapitalizm veya sosyalizm— ya da kendine özgü (sui generis) özellikleri olan bu iki toplum arasındaki bir geçiş dönemi olarak tanımlar. Kapitalizmden farklı bir evrim yolunda ilerleyen çağdaş bir topluma uyabilecek hiçbir kavram içermez.

Bu tek-hatlı şemayı kabul ettikten sonra, eleştirel marksistler Sovyet toplumlarını ancak kapitalizm ve sosyalizmin birleşimi ile ta-

nımlayabilirler. Marksistler bu özel açıklamanın ve daha genel olan teorinin güçlükleri arasında bağlar kurmamakta direnir, bunun ötesinde özgün güçlükleri karşılamaktan yoksun görünürler; bunun açıklanması teorinin politik uygulama bağlamı içinde aranmalıdır. Sovyet toplumlarının marksist yorum tarihine yalnızca yanlışlar ve mantıkî yanlışlar silsilesi olarak bakmak istemiyorsak, geçiş toplumları teorisindeki çelişkili yapının marksist solun politik ihtiyaçlarına uyduğu tezinden yola çıkmalıyız. Gerçekte de, Sovyet iktidarını pekiştirmesinden soğuk savaşın sonuna dek uzun bir süre durum bu idi. Batı kapitalizminin 1920'lerin ortasında son kararsızlık kalıntılarından kurtularak «nisbi istikrar» kazanması aynı zamanda Sovyet gelişmesindeki geçiş döneminin sona erişine yol açıyordu. Ancak SSCB, değişmiş bu durum karşısında büyük güçlerin hassas dengesi arasında kendi uygun yerini arayan yeni bir kapitalist güç gibi davranamazdı. Aksine Komintern'in sürekli seferberliğine yeni bir tutum getirmek zorunda idi. Sovyetler Birliği, işçi sınıfının devrimci hareketini kapitalizmle işçi sınıfı hareketi arasındaki kesin karşıtlıktan köklenen belirli bir stratejinin temelini oturarak, kendi ulusal varlığına öncelik tanıdı. Bunun sonucu marksistler bir seçme yapmak durumunda kaldılar: marksizmin kurtarıcı ilkelerinden politik uygulamada vazgeçmek veya bu ilkelere kendilerinden vazgeçmek. Bu ilkeleri destekleyerek SSCB'nin mevcut dünya düzeninin temel direklerinden biri olduğunu ileri sürenler kısa sürede kendilerini bu dünya düzeninin temsilcileri ile birlikte tüm devrimci hareketin düşmanları safında buldular; ya da bu kötü durumdan kaçınmak için eleştirilerinin pratik sonuçları olmadığını peşinen kabul etmek gerekiyordu. Devrimci geleneğin tek güvencesi olarak SSCB ile özleşip, durumun gerçeklerini kabul edenler, gerçeğin marksizmin kurtarıcı ilkeleri ile uyuşmayan öğelerinin sorumluluğunu paylaşmak zorunda kaldılar. SSCB'nin sol eleştirisini çözümlenemez bir ikilem içinde bırakan seçenek bu idi.

Bu kaçınılmaz seçenek marksist toplum bilimi için ölümcül sonuçlar doğurmuştur. Sovyet toplumuna ait tasviri hipotezlerin teorik gerçekliği sorununu bu varsayımların SSCB ile emperyalist güçler, işçi hareketi ile

kapitalizm ve komünizm ile anti komünizm arasında çıkan sürtüşmelerindeki rollerinden ayırmak imkânsızlaştı. SSCB'nin gerçek yapısı ne olursa olsun, marksist eleştiri Sovyet gelişiminin insanlığın kurtuluşunun bir anı olarak yorumlanmasına izin veren kavramları kullanabilir yalnızca. Böylece tarihî maddeciliğin kavramsal sınırlılığı bu duruma tam olarak uyuyordu.

Açıktır ki, geçiş toplumu kavramı muhalif marksizmin uygulamadaki çelişkilerini çözümlenmiş, yalnızca teorik düzeyde yeniden oluşturmuştur. Ancak bunu yaparken sözkonusu çelişkileri yorumlama imkânını yaratmıştır: eğer SSCB'nin iç yapısı kapitalist güçlerle ilişkilerinde belirgin olan karşıtlıklarla yönetiliyorsa, SSCB'ye karşı bu tutum yüzünden politik eylemde ortaya çıkan çelişkilerden kaçınmak imkânsızdır. Bizim için önemli olan, marksizmin geçiş toplumu kavramına tarihî olgu olarak ihtiyaç duyduğunun değil, böyle bir kavrama ihtiyaç duymadığının kanıtlanmasıdır. Soğuk savaşın sona ermesi ile, eleştirel marksizmi Sovyet gelişmesini kapitalizmden sosyalizme çelişkili bir geçiş olarak görmeye zorlayan uluslararası kutuplaşma da sona erdi. Bunun ötesinde yumuşama politik ve ideolojik bir farklılığa yol açtı. Topyekûn savaşa dayanan Stalinist ideolojinin kaçınılmaz olarak çözülmesi, bazı ideolojik eğilimleri gün ışığına çıkardı. İdeolojik görüntüye göre, bunlar şöyle sıralanabilir: neostalinizm ile başlayıp resmî teknokrasi ve liberalizm ile süren, sonra özerk teknokrasi ve liberalizm çeşitlerini içeren ve son olarak yeni slavofilizm gibi romantik tutucu kalıpları olan ideolojiler.

Marksist eleştiri bu değişimlere açıkça tepki göstermiştir. SSCB'nin dünya sistemi ile bütünleşmesi açıklık kazandıkça, marksistler Sovyet toplumunda kapitalizmin zaferini kesinlikle izlemeye daha hazır duruma geliyorlar. Ancak marksist eleştiri tarafından kapitalizmi geri getirici olarak nitelenen güç yapısının ademimerkezleştirilmesi (decentralised), burjuva özgürlükleri diye anılan özgürlüklerin yeniden tanınması ve yatay ekonomik düzenleme mekanizmalarının kurulması gibi eğilimler Sovyet toplumlarında neo-stalinizm aleyhine çelişen ilerici eleştirilerce savunulan eğilimlerdir. Özellikle olağanüstü dönemlerde

radikal reformizme dönüşen ademimerkezletçi eğilimlerinin ortaya çıkması sessiz bir «Thermidor»un başlıca kanıtı olarak kabul ediliyor.

Soğuk savaşın sonuna dek marksist eleştirinin başlıca hedefi Sovyet devletinin ideolojisi idi ve pratikteki etkinliği kendisini burjuva eleştirisinden uzaklaştırmada ne derece başarılı olduğuna bağlı idi. O günden bu yana başlıca hedef Sovyet toplumlarındaki reformcu eleştiri olmuştu, şimdi ise devlet ideolojisinde en gerici öge olan neo-stalinizmdir. «Sosyalizmin son kalan öğelerini» korurken, marksist eleştiri uygulamada Stalinizmin konumunu savunuyor. Eleştiri, toplumsal örgütlenmenin sosyalist denilen öğeleri üzerinde durmakla, ancak sosyalist işçi hareketiyle yaratılmış olsa sosyalizmin bu toplumlarda kısmen varolabileceği olgusunu unutturuyor. Böylece eleştiri işçi sınıfının kendini örgütlemesinin asgarî koşulları üzerinde fikir yürütülmesini imkânsız kılıyor.

Eleştirel marksizm Stalinizm için özürler bulma rolünü istemiyorsa, demokrasi konusundaki tutumunu açıkça belirtmelidir. Bu, marksist olmayan muhalefet eğilimlerini eleştirmekten vazgeçmesi anlamına gelmez. Bunlar, hedefleri genellikle demokrasinin örneğin, üreticilerin ve genel olarak farklı toplumsal grupların özgürce örgütlenmeleri gibi, asgarî koşullarını dışarda bırakmak olduğundan kesinlikle eleştirilmelidir. Yeni slavofilizm gibi tutucu eğilimler açıkça antidemokratiktir. Marksizm toplumun açık ve dinamik biçimlerine bağlılığı nedeni ile, romantizmin bütün şekillerine olduğu gibi slavofilizme de karşıdır.

Geniş çapta, başka ideolojik gruplaşma, hayali bir geleneksel duruma dönmektense, hedeflerini Sovyet toplumlarının daha dengeli bir gelişim ile gerçekleştirebilecek eğilimlerden oluşmaktadır. İlerici eğilimlerden biri doğrudan doğruya teknokratiktir ve yalnızca egemen sınıfın bir kesitinin gücünü arttırmayı amaçlamaktadır. Ancak, kendilerini liberal ya da demokratik diye nitelendiren öğeler de vardır. Ekonomik alanda teknokratlar ve liberaller arasındaki temel fark, birincilerin hâlâ merkezietçi bir «bilgisayarlaştırılmış» ekonomi taraftarı olmasına karşılık, ikincilerin ise, karar verme hakkının merkezden

uzaklaştırılıp, ekonominin alt düzeyindeki kendini-düzenleyen (self regulating) mekanizmaların artarak yatay ilişkilerin işleme tarafları oluşudur. Teknokratlar başka alanlarda ortaya çıkan sorunlara ilgi göstermemekte, liberaller ise daha geniş kültürel özgürlük ve genel olarak fikir özgürlüğünün artmasını istemektedirler. Bu farklılıklara karşın, iki eğilimde de ortak olan önemli bir temel vardır. Her ikisi de bir kısım politik önderlerle komünist aydınlar tarafından 1960'larda başlatılan reformist hareketin kesin başarısızlığından doğmuştur. İki eğilim de bundan sistemin akılcı veya demokratik bir biçime ulaşmasının tek yolunun temel kurumsal yapıda herhangi bir değişiklik yapma girişiminden vazgeçip, bunun yerine işleyişinde bazı değişiklikler yapmak gerektiği sonucunu çıkardılar.

Ancak marksistler demokrasi yerine «demokratikleşme» ile yetinemezler. Marksist ideoloji üreticilerin kendilerini örgütlemeleri imkânı dışında toplumsal bir dayanak bulamaz. Marksistler reform sonrası ideolojinin pragmatizmini kabul edemezler; Sovyet toplumlarının kurumsal sisteminin ilkelerinin eleştirilmesinden vazgeçmezler. Sovyet toplumlarında marksizmin ideolojik önemini yeniden elde etmesi için tek bir yol varsa, o da muhalif eğilimler içinde tümüyle en demokratik ideoloji haline gelmesidir. Bu ise, Sovyet toplumlarının geleneksel yorumlanışından vazgeçmek anlamına gelir.

II

Bu sorunun doğru biçimlenmesini engelleyen kavramları bir yana bırakırsak, aynı zamanda tarihî maddeciliğin bazı genel önerilerinin açıklığa kavuşturulmasına doğru da ilerlemiş oluruz. Marx'ın toplumsal teorisi iki ayrı görüşü kaynaştırıyor: çağdaş toplumsal evrimin tek-hatlı bu kavramlaşması ve kapitalizm ile kapitalizm öncesi toplumlar karşıtlığının altındaki historisizm. Marx kapitalizmi üretim araçlarının özel mülkiyeti, üretimin öznel öğelerinin nesnel öğelerinden ayrılmasına dayanan fabrika örgütlenmesi, kapitalist sınıf ve işçi sınıfı, artık-değer ve ücret v.b. olarak tanımladı. Ancak Marx bütün bu karakteristik öğelerin daha genel bir koşula, yani meta üretiminin genelleşmesi ve bu üre-

timi bütünleştiren kurumlar sisteminin —piyasa ve piyasaya bağlı olan öteki örgütler—, ekonomi dışı kurumlar bütününden formel olarak ayrılmasına bağlamıştı. Kapitalizmde, toplumsal eylemin ve toplumsal çıkarların önemli bir bölümü, genel olarak çok-işlevli kurumlar bütününden çıkmakta ve ihtisaslaşmış ve formel olarak özerk kurumlar biçiminde şekillenmektedir.

Doğaldır ki, bu formel özerklik gerçekte bir bağımlılığı dışılamamaktadır. Bu formel ilişkilerin yalnızca gerçek ilişkilerin bir yutturmacası olduğu düşüncesinin çekiciliğinden kaçmak güçtür. Buna karşın, en azından birkaç ihtisaslaşmış kurumun öbürlerinden formel bağımsızlığı olan toplumlar ile her şeyi tek bir yönetim hiyerarşisinin belirlediği toplumlar arasında temelde bir başkalık vardır. İşte bu kurumsal başkalık kapitalist toplumları Sovyet toplumlarından ayırır.

İki kurumsal bütünden ikincisinin birincisinden daha az farklılaşmış (differentiated) olmadığı doğrudur. Ancak Sovyet toplumlarında, kapitalizmin kurumsal yapısının formel bağımsızlık özelliğini taşıyan tek bir örgüt yoktur. Hepsi, çatışan toplumsal işlevlerin yerine getirilmesine ya da karşıt toplumsal çıkarların bağımsız örgütlerce temsil edilmesine izin vermeyen birleşik yönetim hiyerarşisi ile bütünleşmişlerdir. Çok kere bu toplumların yönetim düzeni, içindeki her öğenin daha aşağıdaki birimler üzerinde kesin güç uygulayan ve aynı anda kendinden yukarıdakilere kesinlikle tabi olduğu bir karar ve denetim piramidinden oluşur. Ancak, böyle sistemler gerçekte yalnızca ideolojik efsanelerde varolabiliyor. Ön talimat olmaksızın karar merkezlerinin dolaysız tepki göstermek zorunda kalacağı öngörülemeden değişiklikler her zaman olabilir. En güçlü merkeziyetçilik bile somut kararların verilmesinde belirli oranda ademimerkeziyetçilikten kaçamaz. Üstelik merkezi kararlar için gerekli olan bilgi, yürütme organları tarafından sağlanmaktadır ve bu durumdan ötürü bu organlar yüksek düzeyde alınan bazı kararlar da etkinlik kazanabilmektedir. Ekonomik yönetimin kanallarında dolaşan yalnızca plan ve talimatlar değil, aynı zamanda yönetim sorunlarından doğan şikâyetler ve bunların karşılanmaları istekleridir. Bundan ötürü, en mer-

keziyetçi sistem bile emir ve karşılıklı pazarlığın bir ölçüde birleşimini içermek zorundadır.

Bundan da öte, bütün formel örgütlerin tek bir yönetici hiyerarşiye tabi olmaları, karşılıklı pazarlık rolünün yerine mümkün olan en yüksek ölçüde emirlerin geçmesini tek başına zorunlu kılmaz. Bağımlılık üst düzeydeki organın alt düzeydekilere emir verebileceği anlamına gelebilir, ancak bağımlılığı koruyan ne bu emirler ne de bunların sıklıklarıdır. Bağımlılık, üst düzeydeki yetkililerin (bunlar artık ürünün de en büyük payını alanlardır) işletme idarecilerini atama, izleme ve görevden alma hakkını tekelinde tutmaları, bütün yatırım ve kredi örgütlerinin işletmenin tabi olduğu yönetim hiyerarşisine denetlenmesi, bir yandan merkez organları ile daha üst düzeyde yetkilileri, öte yandan da yöresel organları ile işletmeleri denetleyen hiyerarşinin politik kesimi olan partinin varoluşu gibi kurumsal yapılar biçimine bürünür.

Bunun Sovyet toplumlarının ilkede liberalize olabilecek nitelikte olduğunu belirttiği savunulabilir; yönetim hiyerarşisini oluşturan bağımlılık yapısını yıkmadan karar verme sistemleri merkezden uzaklaştırılabilir. Ancak bu aynı zamanda potansiyel liberalizasyonun kaçınılmaz olarak sınırlı olduğunu belirtir. Bu sınır özerk örgütlerin olmayışı ile çizilmiştir. Yalnızca örgütsel özerklik koşullarında işleyebilecek kurumsal yapı alanları vardır; böyle örgütlerin varolmayışı Sovyet kurumsal yapısının genel sonucudur. Bu kurumsal sistemlerden biri piyasadır.

Sovyet toplumlarında piyasanın oynadığı rolün değerlendirilmesi doğal olarak kısmen de bir tanımlama sorunudur. «Piyasa» sözcüğünden yalnızca önceden belirlenmemiş tarafların bir dizi kurumlaşmış alışverişlerini anlıyorsak, Sovyet tipi ekonominin en merkeziyetçi biçimi bile geniş piyasa faaliyetlerini kapsamına alıyor demektir. Bunun yerine piyasayı aynı anda üretken işletmelerin davranışını yöneten, denetleyen ve kendi standartlarına göre üretimi tüketime ayarlayan düzenleyici mekanizma olarak tanımlıyorsak, o zaman en çok ademimerkezcilik kazanmış Sovyet sisteminde bile, piyasa marjda kalmaya mahkûmdur. Ancak piyasa imkânlarını en kârlı düzeyde tutmayı amaçlayan işletmeler ekonominin örgütlenme biçimi tarafından ön-

ceden engellenmezse, piyasa işletme davranışlarını düzenleyebilir. Açık ki bu koşul Sovyet ekonomilerinde karşılanamaz.

İşletme çıkarları sürekli olarak daha üst düzeydeki makamların çıkarları ile çatışmaktadır. Ve zorunlu olarak şekillendirilmiş olsalar da olmasalar da, üst makamların çıkarlarının işletmenin çıkarlarından önce gözetilmesi doğaldır. Üst makamların yedeğinde iktidar araçlarının üstünlüğü vardır; atama ve görevden almalar, ödül ve cezalar, yatırım fonlarının yeniden yönlendirilmesi, parti disiplininin uygulanması v.b. Öte yandan, işletme üst makamların baskılarına boyun eğerse, bu özverinin karşılığını almalıdır. Yukarıdan gelen baskıya işletme idarecileri karşı baskı uygularlar; özel ödenekler, vergi bağışıklığı, yatırım kredileri, geri ödemenin geciktirilmesi v.b. gibi ayrıcalıklar isterler. Bunun sonucu olarak en ademimerkezci karar sisteminde bile, işletmenin yaşama yeteneği piyasadaki etkinliğinden bağımsızdır. Talimatların rolünde azalış ve dikey karşılıklı pazarlığın rolünde artış, hiyerarşik düzenleyiciliğin kopukluğunu bertaraf edememektedir; böyle değişiklikler işletme faaliyetlerini yatay pazar ilişkilerinin denetimine bağlı kılmak için yeterli değildir.

Bunlara karşın daha alt bir soyutlama düzeyinde karar verme sisteminin ademimerkezciliğinin piyasa mekanizmasını yeniden kurmaya tek başına yeterli olduğu haller vardır. İşletmenin kapsamı ne kadar daralır, yöneticilerin üst makamları baskılarına karşı koyarak piyasa güdümlü stratejiye bağlı kalmaları ihtimali o kadar artmaktadır. Ve eğer uç örnek olarak küçük bir işletmeyi ele alırsak, aynı zamanda öbür uçtaki duruma da değinmeliyiz; ya kullandıkları kaynakların son derece kısıtlı olmasında ya da mamullerinin stratejik öneminden dolayı ademimerkezci eğilimlerden etkilenmeyen güçlü büyük işletmelerin durumu. Böylece, piyasa mekanizmalarının faaliyetleri toplam gelişmenin önemsenmeyecek kadar küçük bir kısmını oluştururken, toplam gelişme bir anda birkaç yön birden alabilmektedir.

Geçen yirmi yılda ekonomik sistemin ademimerkezciliğinin taraftarları ve karşıtları arasında hararetli tartışmalar yer aldı. Ancak, bu tartışmaların altındaki gerçek sorun, piyasa mekanizmalarının serbest bırakılması ile

toplumun hangi yöne gideceği değildi. Daha çok, ne ölçüde ademimerkezcilik yapılırsa yapılsın, bunun piyasanın hiyerarşik ilişkilerce yönetilmesini engelleyemeyeceği olgusundan doğuyordu. Doğru teorik soru şu bağlam içine konmalıdır: Sovyet toplumlarında ekonomik kararların piyasa güçlerinin etkisinden korunmasını nasıl yarğılıyor? Ekonominin üst makamları işletmeleri piyasanın değer yargısına göre optimal üretim yapısından sürekli olarak saptırmaktadırlar. Ancak «piyasa optimumunun» sürekli olarak «toplumsal optimumdan» saptığının bilincindeyiz. Bu durumda «piyasa optimumunun» «toplumsal optimum»a hakim olması kesin olarak kapitalizmdeki örgütlerin özerkliğinden ileri gelmektedir. O zaman, Sovyet toplumlarının kurumsal yapısının temel özelliği olan formal bağımlılığın genelleşmesi, «toplumsal optimumun» egemen olması için kesinkes gerekli bir koşul mudur? Açık olan cevap 'evet'tir; ancak önce hiçbir örgütün formal özerkliği olmayışının bir başka sonucunu da konuya açıklık getirmek için kabul etmek zorundayız. İşletmenin özerk bir örgüt olmadığı doğrudur. Ancak işletmenin çıkarlarına karşı çıkarların da özerk kurumlara temsil edilmeleri imkânsızdır. En önemlisi, hiçbir toplumsal çıkar kendi etrafında bir grubun koalisyon, parti ya da sendika oluşturacağı bir çıkar olarak tanımlanamaz. Tüm toplumsal örgütler, işlemleri için asgarî koşul olarak, denetlemek için meydana geldikleri işlevsel örgütlerden bağımsız olma hakkına sahip olmalıdırlar. Bunun sonucu; Sovyet toplumlarında toplumsal örgütlenmelerden söz edemeyiz.

İşçi hareketinde eskiden olduğu gibi parti ve sendikalar vardır. Bir kez demokratik potansiyelleri inanırlığını yitirince gerçek bir toplumsal hareketteki biçime benzeyen bu kurumlar, işlevi olmayan salt kalıntılara benzemeye başlarlar. Gerçekte, bu biçimler işlevsiz kalıntı olmaktan çok, olası bir demokrasinin mekanizmalarıdır.

Mantiğa aykırı görünse bile böyle bir hareket biçiminin kalıntısını sağlayan, tüm toplumsal hareketlerin yok olmasıdır. Açıktan açığa şiddete sürekli olarak dayanmadan işleyebilmesi için, kurumsal sistemin yabancılaşmış grupların ilgi alanlarını yönlendirebilmesi gerekir. Sovyet toplumlarında toplumsal hare-

ket² biçimlerinin birincil işlevinin kaynağı budur. İkincisi, karşıt toplumsal çıkarları temsil etmek için biçimlenen özerk kurumlar arasında çıkan sürtüşmeler ne kadar az gelişirse, farklı kesitlerin ve hiyerarşi kademelerinin özgüçlüğü (particularism) özel çıkarların yayılması için o kadar tipik bir alan olur (tabii ki, hiyerarşi «içinde» yer alan grupların). Sürekli olarak denetlenmezse bu özgüçlük tüm iktidar sistemini ayırıştırırmayı tehdit eder. Böylece toplumsal hareketler biçimindeki örgütlerin ikinci bir işlevi ortaya çıkar.

Bu gibi örgütler Sovyet tipi kurumsal yapının savunma mekanizmalarıdır: Toplumsal çıkarların kutuplaşmasına ve global hiyerarşinin işlevsel ihtiyaçlarına karşı çıkan belirli dilekleri temsil yeteneği olan özerk örgütlerin oluşmalarını engeller. Partinin başlıca işlevi iktidar hiyerarşisi içindeki özgüçlü eğilimleri kısıtlamaktadır. Emeğin toplumsal işbölümü tarafından belirlenen karşıt çıkarlar aynı zamanda değişik kesimler ve işlevsel yönetim düzeyleri arasında bölünme eğilimi de gösterirler. Bu son husus özgüçlü dileklerin oluşmasına özellikle elverişlidir. Öte yandan, partinin politik hiyerarşisi saf hiyerarşiden başka bir şey değildir yani merkez ile işleyen organlar arasındaki teknik araçtır. İşlevsel yönetim yapısını izlediği halde, parti kendisi toplumsal işbölümü ilkesini içermez. İşlevsel hiyerarşi belirli karmaşık faaliyet dizilerini yönetir, öte yandan parti ise politik denetim uygular ve merkezkaç eğilimleri bastırmak görevini yürüterek tüm hiyerarşiyi yönetir.

Ancak, parti yalnızca saf hiyerarşi değildir. Uygulamacı bir hiyerarşidir. İki yoldan tüm hiyerarşi içi görevlileri denetler: Parti ve işlevsel yönetim arasındaki bağımlılık sistemi yolu ile özgül kurumsal rollerin öznelere olarak ve parti üyeleri olarak —resmî görev ve çıkarlarına aldırmaksızın— kendi örgütü yolu ile. Bu ikili mekanizma, hiyerarşinin hiçbir kesiminin özel çıkarlarına doğrudan doğruya aracı olmaması için güvence sağlıyor. Bu hiyerarşiyi bütünleştirme işlevi, partinin toplumsal hareket şekilleri çerçevesindeki ilişkileri, yönetim sisteminin başka kesimleri ile ilişkileri ve parti üyeliği ile birlikte gelen seçiciliğini açıklıyor. Kendi çıkarları ile uyumlu olarak işleyebilmesi için partinin sahte bir bilinçlilik ihtiyacı vardır. Üyeler arasında işçilerin tem-

sil oranının korunması umutsuz olmasına karşın; gene de, birleştirilmiş yönetimin güvencesi olarak parti, her ne pahasına olursa olsun kurumsal sistem ile doğrudan üreticiler arasında bir kopuşun başlangıcı olmaktan kaçınmak zorundadır.

Sovyet toplumlarının birliğinin korunmasında baskıcı örgütlerin önemli bir rol oynadığı çok açıktır. Ancak açık sınıf mücadelesinin dağınık yapısı yalnızca şiddetin kalıcı ve doğrudan doğruya kullanılmasıyla açıklanamaz. Parti tek başına iktidar hiyerarşisinin altında yer alan grupların çıkarlarının yönlendirilmesi görevini başaramaz. Çoğunluğun çıkarlarını yönlendirme hizmetini görenler, başta sendikalar. Kapitalist ülkelerde sendika bürokrasisinin ücretli emek ile kapital arasındaki çatışmayı güç yapısının en yüksek düzeyinde görenekleşmiş görüşmelere dönüştürmeye ve emekçilerin spontane eylemciliğini denetlemeye çalıştığı doğrudur. Ancak, kapitalizmde sendika bürokrasisi ekonomik ve politik gücün formal olarak bağımlı kılınmış ikincil bir ögesi olmayıp bağımsız bir ortağıdır. Çıkarları onu en yüksek düzeyde uzlaşmaya zorlar. Bundan dolayı ortaklarına baskı uygulayabilmelidir, ki, bu elinin altında denetlenmekle birlikte, gene de mücadeleciler olan temel örgütleri olmasını varsayar.

Sovyet tipi sendikanın işlevsel mantığı oldukça farklıdır: İktidar hiyerarşisine tabî bir bölümdür. Bununla birlikte ekonomik yönetime doğrudan doğruya bağlı olmadığı da gerçektir. Ancak, üstünlüğü sendika statülerinde resmen kabul edilmiş olan partiye bağımlıdır. Partinin sendikaya karşı temsil ettiği genel çıkar ise iktidar sisteminin aynıdır; yani tüm hiyerarşinin hiçbir kesimi kurumsal yapının birliğine karşıt olan özgül çıkarların odak noktası olamaz. Bunun için sendika ekonomik yönetiminin çıkarlarına ters düşen işçi çıkarlarını temsil edemez. Ancak, Sovyet tipi sendikanın üyelerine yarar sağlayacak hiçbir iş yapmadığını düşünmek ciddi bir hata olur. Eğer yapmasa idi başlıca görevi olan üreticilerinin dileklerini yönlendirme görevini yerine getiremezdi. Ancak bunun sınırları çok açıktır.

Gene de bu durumda işçilerin iki karşıtlıkla dışalayan durumdan birini seçmek zorunda olduklarını söylemek için erken olur:

İktidar sisteminin isteklerine koşulsuz boyun eğmek ya da bunalmalarını itaatsizlik davranışları ile göstermek. Bir ölçüde bir dış amaçla akılcı olarak bağlı kolektif eylemler içinde ihtimal vardır. İktidar hiyerarşisi her zaman işçi grupları arasındaki dayanışmayı yıkmak için çabalayan ancak en azından bir süre için, üretimin teknik ihtiyaçlarının yarattığı gibi aşılabilir engellerle sık sık karşılaşılıyor. Emeğin teknolojik işbirliği niteliği ne kadar çok gelişmişse topluluğun (collectivity'since) manevra alanı o kadar geniş oluyor. Böyle topluluklar çıkarlarını korumak için sık sık iş yavaşlatma gibi düzenli ve inatçı taktik güderler. Ancak etkin olarak temsil edilebilmeleri için işçi çıkarlarının daha yüksek düzeyde koordine olmaları gerekir. Oysa, yüksek düzeyde bütün düzenleme mekanizmaları yönetim-parti-sendika birleşiminin tekelindedir. Bu örgütsel amaçlarının işçi sınıfının elinden alınmasının ağır grevler ihtimalini dışalamadığı da doğrudur. Ancak doğrudan doğruya eylemin sonuçlarını, örgütsel olarak yerleşmesini ve hem kazançların hem de politik deneylerin birikimini imkânsızlaştırmaya yetmektedir. İktidar hiyerarşisinin içinde yer alanlar, işlevsel kararları alarak dileklerini dolaylı olarak gerçekleştirebilmektedirler. Ancak hiyerarşinin «altında» olanlar her türlü kurumsal baskı aracından yoksundurlar. Bu bizi başlangıç sorumuza geri getiriyor: Formal özerkliği olan örgütlerin olmayışının «toplumsal optimumun» gerçekleşmesi ile pozitif ilişkisi olduğu doğru mu? Piyasanın, marjinalleşmenin özgül grupların maddeleşmiş çıkarlarının genel toplumsal çıkarlarına ağır basma ihtimalini azalttığı doğru mu? Bu tezin çekiciliğinin onun kesinlikle açık olmayışından doğduğunu görmek güç değil. Toplumun toplum olarak böyle çıkarları yoktur. Bir Sovyet toplumunda iktidar hiyerarşisinin hedefi ve toplumsal çıkarlar özleştirilir. Bunun piyasa konusuna doğrudan doğruya herhangi bir sonuç getirmediği kesindir, ancak hiç olmazsa piyasa mekanizmasının çözülmesinin meta ekonomisinin sakatlıklarını düzeltereğine, onları aslında daha da kötüleştirdiği görüşünü önceden reddedemeyeceğimiz anlamını taşır. Burada bütün göstermeye çalışacağımız, meta ekonomisinin yabancılaştırma özelliğinin piyasanın yatay

mekanizmalarının yok olmasıyla yalnızca ar-tacağıdır.

Ekonomik öncelikler nasıl seçilirse seçil-sin merkezî üst makamlar bu önceliklere uyan işletme eylemlerinin tüm ayrıntılarını önceden kestiremezler; merkez tarafından saptanmış olan göstergeler temel değişkenlerden yalnızca birkaçını belirleyecektir. Örneğin asgari gayri safi yıllık ürün, emeğin verimliliği v.b.; öteki boyutlar işletmenin özgül kararına bağlı kalırlar. Her gösterge sisteminin verildiği biçim ve endekse göre kendi belirli tek taraflılığı vardır. Eğer gayri safi ürün bir ağırlık olarak verilmişse, işletme yönetimin sonuçtaki ürünün işe yararlılığına bakmadan en düşük giderle gerekli ağırlığı üreten süreci seçer. Bu açıdan Sovyet tipi ekonomide girişimcinin kârıyla merkezî yetkililerin saptadığı başarı göstergesi arasında nitelik farkı yoktur. Kapitalist işletme kâr oranını az çok tutarlı olarak teknik ihtimallerin ve toplumsal ihtiyaçların en azından bir bölümüne göre ayarladığı bir kendi kendini ayarlama mekanizması içinde çalışır. Kâr oranının karşılamadığı önemli öğelerin olduğu doğrudur bazı hallerde kâr oranı çarpıklıkları azaltacağı yerde aslında onları artırır. Ancak, kesindir ki piyasa mekanizmasının yok olması Sovyet tipi çözüme yolaçan bu soruna mümkün bir çözüm değildir. Piyasanın marjinalleştirilmesi başarı göstergelerini çarpıklıklardan arındırmaz; aslında yaptığı bu çarpıklıkları kısıtlayan otomatik geri besleme mekanizmalarını yoketmektedir.

Tezi özetlemek için: Sovyet tipi modern gelişmenin belirleyici özelliği, formel özerkliği olan örgütlerin bulunmasıdır. İşlevsel ve toplumsal örgütlerin tümü ayrı global yönetim ve iktidar sistemine tabidirler. Bu sistemde ekonominin işleyişi kendi kendini ayarlayan piyasa mekanizmalarınca denetlenmez. Aynı şekilde iktidarın kullanılması karşıt toplumsal çıkarların yüzleşmesine yol açan demokratik mekanizmalarca denetlenmez. Sistemin ademi merkezizeti hale dönüştürülmesi bu durumu değiştirmez.

Ancak, bu, ademimerkezizetçi eğilimlerin anlamsız olduğu demek değildir. Talimatların zararına meta üretiminin işleme alanının genişlemesi, işlevsel yönetim sorunlarında partinin doğrudan işe karışmasının kısıtlanması, doğrudan baskıcı örgütlerin zararına toplum-

sal hareket şeklindeki örgütlerin genişlemesi: Bütün bu değişiklikler hayatı önem taşır. Ancak dikey karşılıklı pazarlıktan yatay piyasaya, sendikaların liberalleşmesinden sendika özgürlüğüne doğru açılmazlar. Sovyet toplumlarının kurumsal yapıları sistemin ademi-merkezleşmesine kesin bir sınır çizerler.

III

Bizim analizimizi toplumsal hayat ve günlük hayat gerçeklerine karşı değerlendiren, formel örgütlerin rolünü fetişleştirdiğimiz sonucuna varmak kolay olabilir. Sovyet ve kapitalist toplumlarının farklı kurumsal yapısı günlük somut hayat gerçeklerinde ikisinin birbirine yaklaşması olgusunu değiştirmez. Bu tezle formel örgütlerin düzeyindeki farklılıklardan çıkarılabilecek tek mantıklı sonuç, bunların gerçek toplumsal süreçlerinin oluşmasında belirleyici bir rol oynamadığıdır. Örneğin son on yıl içinde Sovyet toplumlarının kitle tüketimi yapısını çağdaş kapitalizme gittikçe benzeme eğiliminin artışı görmezlikten gelemeyiz. Bireyler, kolektif tüketim yolu ile çok daha düşük bir toplumsal ve ekonomik bedel ödeyerek sağlanabilecek ihtiyaçlarını bireysel veya ailesel tüketim yoluyla karşılama yolunu seçiyorlar. Özel tüketimin yapısı malların ikinci özelliklerini (örneğin tüketicinin toplumsal konumunu simgeleyen) tarafından gittikçe daha çok belirlenmekte neo-kapitalist sistemin tüketici toplum özelliği taşıyan irrasyonelliğin «olgun» şekillerinde de aynı şey görülür. Bu gibi olgular 1950'lerin ortalarından bu yana Sovyet toplumlarının kapitalizm yönünde geliştiğini tartışmasız kanıtlar görünüyor. Ancak, Sovyet tipi ekonomilerin örgütlenmesi hakkında herkesin bildiği şeyler hatırlatmamız, Marksistlerin gelişmiş kapitalist ülkelerde kitle tüketimi olgusunu açıklamak için kullandıkları öğelerin Sovyet toplumlarında aynı rolü oynadıklarını görmemiz için yeterlidir. Ortaklaşa tüketimin zararına bireysel tüketimin artması ekonomik örgütlerin değil tüketicilerin kendilerinin baskısı yoluyla olmaktadır. Ne bireysel tüketim maddelerinin ne de ortaklaşa hizmetlerin güvencesi olmayan genel yoksulluk koşullarında, işçiler bireysel çözümleri tercih ederler, çünkü özel tüketimde ortaklaşa tüketimden daha çok kendi katılım-

larını denetleme imkânını bulabiliyorlar. Eğer böyle günlük gözlemleri hemen sosyalizm ile kapitalizm arasındaki ilke karşıtlığını tanımlayan felsefe değerlerine başvurarak yorumlarsak yanlış sonuçlara varırız. 1950'lerin ortalarından bu yana yavaş yavaş gerçekleşen değişikliklerin kümülatif etkisi, tüm Sovyet toplumlarının temelde dönüşmesi olmuştur. Ancak, değişimlerin arkasındaki ekonomik ve toplumsal güçlerin toplum üzerindeki etkilerinin belirli bir kurumsal yapının prizmalarında kırıldıkları olgusunu gözönünde bulundurmazsak, bu değişikliklerin yön ve kapsamını anlayamayız.

Sovyet toplumları üstüne Marksist teorisinin az gelişmişliği yüzünden bu çalışma yalnızca en açık ve önemli değişiklikleri incelemekle sınırlanmalıdır. Fakat, bu teorik geriliğin bir başka sonucu da, bu tür değişiklikleri tanımlamak için yeterli bir kavram dizisinin olmayışıdır. Yerleşmiş hiçbir teorik terim olmadan, ele alınan iki geniş dönem sadece kişileştirerek adlandırabiliriz. İlki, Sovyet toplumları gelişmesinin Stalinist dönemi, ikincisi ise şimdiki Stalinist sonrası dönem. Hemen hemen istisnasız genel Marksist yorum, Stalinist dönemi özelliklerini «ilk birikim» ihtiyaçlarıyla açıklanabileceğidir. Komünist partilerin resmi Marksizminin özenle hazırlanmış özürleri ile bağımsız Marksizmin eleştirel yaklaşımları arasında tek ayrılık, «kaçınılmaz sonuçlar» ile «kötüye kullanmalar» ve «çarpıtmalar» arasındaki çizginin konumundadır. Çok sayıda Marksistin birikimin birincilliğini politikanın birincilliği adına reddettiği de doğrudur. Ancak, geleneksel teoride sonuç olarak tek değişikliğin işaretlerin tersine dönüşü olduğunu ve temel önerilerin korunduğunu görmek güç değildir. Az gelişmiş bir ekonominin kendi imkânları ile kalkış (take off) düzeyine gelmesi için çıkış koşulları ekonominin yönetimini şüphesiz çok sert birçok ihtiyaçla karşı karşıya bırakır. GSMH'nin olağanüstü büyük bir bölümü oldukça uzun bir süre öncelikli kesime tekrar yatırılmalıdır. Tüketimle birikim arasındaki daha önceki oran büyük ölçüde değiştirilmelidir. Üstelik yatırılan sermaye miktarları uygun biçimde ve teknik düzeyde olmalıdır. Bu ihtiyaçların karşılanması yeteneği olan bir teknik ve ekonomik yönetim bulunmalıdır. Sermaye imkân-

larının yeniden dağıtımından sonra emek gücünde uygun kaymalar olmalı ve yeni işçi sınıfının sanayinin gerektirdiği niteliklere henüz sahip olmamasından doğan sorunlara şu ya da bu yolla bir çözüm bulunmalıdır.

Bu ihtiyaçlardan ilkinin ancak devletin tüketim/yatırım oranındaki değişiklikleri denetleme işini üstlenirse karşılanabileceğini söylemek abes. Ancak, bu bütün ekonomik birikimlerin doğrudan doğruya devlet yönetimine teslim edilmesini gerektirmez. Yeni teknolojiler kurmanın güçlükleri yeterli yönetim kadrolarının olmayışı, iş disiplinin yokluğu: Bu sorunlar tüm örgütlerin bütün ekonomik eylemleri kapsayan birleşik bir hiyerarşiye tabi olmalarını gerektirmez. Bu işgücünün yeniden dağıtımı için de geçerli; bunu sağlamanın tek yolunun büyük bir şiddet ve ücretli emekçilerin tüm bireysel ve kolektif haklarının baskı altına alınması olduğunu söylemek yanlıştır.

Ancak, «gerekli koşullar» üzerine bu tür tartışmalar hep SSCB olayının kendine özgü özelliğini vurgularlar ve bu da yukarıdaki itirazları geçersiz kılmış gibi gözükabilir. Belki ilke olarak az gelişmiş ülkeler için mümkün hatta gerçekleşmiş farklı sanayileşme biçimleri vardır: Gene Stalinist biçiminin SSCB için tek mümkün alternatif olduğu ileri sürülebilir. Ancak bu, Sovyet ekonomik gelişmesinin gerçekten olağanüstü bir istisna olduğunun ve Stalinist biçiminin başka hiçbir stratejinin sağlayamayacağı bu eseri başardığının kanıtlanmasını gerektirir. GSMH ekonomik gelişmenin tek göstergesi olarak alınıyorsa, o zaman Stalinist dönemin Sovyet (büyük) gelişmesi eşi görülmemiş bir başarı görünümüne kesinlikle bürünebilir. Ancak, yalnızca GSMH, büyüme oranı ile, ekonomik potansiyelin gerçek gelişmesi ölçülemez. Başka ölçütlerin sıralanmasının tek başına sentetik ve karşılaştırmacı ölçü sağlamadığı doğrudur: Gerçekte tek bir iktisatçı bile son derece güç olan böyle bir ölçü kurma görevini başaramamıştır. Bu olmayınca Sovyet ekonomik gelişmesinin olağan üstülüğü düşüncesini kesinkes çürütmenin yolu yoktur. Aynı şekilde, Sovyet kurumsal yapısının «ilk birikimi» sağlamak için gerekli bir koşul olduğu tezini aynı şekilde ne kanıtlamaya ne de çürütmeye imkân vardır.

Ancak geleneksel görüşü oldukça ihtimal dışı kılan tarihî olgularla; Özellikle, Sovyet toplumunun kurumsal sisteminin kurulmasının sanayileşme programının açıklanmasından önce gerçekleşmiş olması. Birikimin ekonomik ihtiyaçlarının sonucu olmaktan çok, birikimin yığınsal biçimi ve belirli yönüyle getiren sistemin kendisi idi. Bu tarihî ilişkilerin bir incelemesi, geleneksel yaklaşımın «kötü kullanımlar» ve «carpıtmalar» olarak sınıflandıracağı bir dizi olguyu açıklama ihtimali verebilir. Ekonomik örgütlerin formel özerkliklerinin kesin olarak baskıda tutulması ve herhangi bir yatay kendi kendini düzenlemenin yokluğu, şüphesiz kesimlerin orantısızlığını doğurduğu kadar, büyümede kesin bir hızlanmanın tehlikeli bir biçimde gelişmesine yol açtı. Doğal olarak bu tür sorunlar için Sovyet ekonomisinin kendi çözümleri vardı. Ekonomik örgütlenmenin normal işlemesi içine yerleştirilmiş olan eşitletici güçlerin dondurulmasına karşın, bütün örgütlerin formel özerkliğinin bastırılması, olağanüstü önlemlerle güçlüklerin aşılması için özellikle uygun bir ortam yarattı: Bazı işlerin yürütülmesi için işçilerin büyük çapta seferber edilmesi, günlük işte çabanın olağanüstü yoğunlaştırılması, değişik biçimlerde artık-emeğin ücretsiz olarak kullanılması. Bu, parti veya sendika gibi toplumsal hareket biçimi olan örgütler için daha önceki bölümde sözü edilmeyen bir başka işlevi gösteriyor. İşte bu bağlam içinde, genellikle «Stalinizm» terimi ile belirtilen olgular için bir açıklama bulunabilir. Böyle bir ekonomide işçiler her işi her anda, koşulsuz yapmaya hazırlıklı olmalıdırlar. Bu işçilerin, yalnızca ücretli emekçiler olarak değil tüm bireyler olarak denetlenmesini gerektirir. Bu türden bir toplam seferberlik ortamında, kişisel sorumluluğu nesnel güçlükten ayırmak tamamen imkânsızlaşıyor. Bir görevin yerine getirilmesinde ortaya çıkan güçlük her zaman buyrukları yürütmede çaba eksikliğinin ya da daha kötü bir şeylerin kanıtıdır. Ve «suç» ve «ceza» arasında anlamlı herhangi bir ilişki kurmak güçleştikçe, yani güvensizlik durumuna bireyin akılcılıkla uyma yeteneği azaldıkça, bütün özel çıkarların bir tek çıkara, «birikime» tabi olmasını temin edecek döngüsel tasfiyeler daha da etkinleşir.

Ancak, bütün bunlar yalnızca bir noktaya kadar etkin olabiliyorlar. Cadı kazanı hiçbir toplumsal kesitin güvenlik duyamayacağı kadar genelleşince, ve tehlikeye belirtileri belirsizleşince, iktidardaki fraksiyonun kitle dehşetine kendi yön vermesi için sistemde anlık bir zayıflık yeterli oluyor. İşte Stalin'in ölümü bu sonucu yarattı. Bir kere ortadan kalkınca, dehşetin geri çekilişinde büyüüşü kadar dinamik bir yığılma vardı. Kendi güvenliğini sağlamlaştırmak için iktidardaki fraksiyon bütün toplumun bu ölçüde ademi merkezleşmesine ve salıverilmesine izin vermek zorunda kaldı.

Bunun sonucu, destalinisasyon süreci, bir dizi politik sürtüşmeler biçiminde başladı. Ancak, iktidar koridorlarındaki çekişmenin ağırlığından çok daha fazla ağırlığı ve kalıcı etkileri olan süreçleri içerdi. Stalinist dönemin mekanizmaları politik düzeyden çok önce ekonomik ve toplumsal düzeyde dayanılmaz bir hale gelmişti. Seferberlik yöntemi, çok karmaşık bir hal almış bulunan ekonomik sistemin sürekli işlerliğini sağlamakta gittikçe etkisizleşmişti. Tek etkisi, sosyal hoşnutsuzluğu arttırmak oluyordu. Vasıflı bir işçi sınıfının ve yeni bir teknik aydın kitlesinin biçimlenmesi, kültür düzeyinde genel bir yükseliş ve dolayısıyla tüketim mallarının üretimi ve dağıtımı için artan bir isteğe yol açmıştı. Bilimsel ve teknik araştırmanın ekonomik ve askerî önemi giderek ideolojik seferberlik iddiaları ile çatıştı. Bunlar gibi bir dizi koşulların olgunlaşması sonucu, 1950'lerin ortalarındaki politik buhranın etkileri geri çevrilemez oldu. Dengesizliğin tutarlı olarak yok edilmesinin gündeme gelmesi ile alt düzeydeki ekonomik birimlerle aynı düzeydeki birimlerle işbirliğinde daha geniş seçme alanı ve daha üst düzeydeki birimlere ise daha özgürce alışveriş yapma imkânı tanımak gerekti. Bu adem-i merkezci eğiliminin somut sonuçları belirtmeye başladıkdan sonra merkezî organların radikal müdahaleler girişiminde bulunmaları son derece riskli bir hal aldı. Adem-i merkezci baskıların sonucu, emirler sistemi genişletildi, fakat bunun amacı yalnızca bağımlılığı daha esnek tutmaktı; yoksa koparmak değildi. Bugün bu gelişme o kadar ileri gitmiştir ki, eski sistemin yeniden kurul-

ması ihtimali ihmal edilebilecek kadar düşüktür. Ancak ne kadar ileri giderse gitsin, bu gelişme ne işletme yönetimlerine ne de işçilere ekonomik örgütlerin formel özerklikleri için daha üst düzeylere karşı bir savaş başlatmaları için yetecek kadar güçlü bir temel oluşturmamaktadır. Müdahale sıklığı azalmıştır, ama bağımlılık duruyor; değişiklikler sayesinde üst düzeydekilerin başlıca öncelikleri gerçekleştirme için gerekli koşulları güvence altına alma çabalarını yoğunlaştırarak tehlikeli durumlardan kaçınabilme imkânını sağlıyorlar. Daha alt düzeyde yönetimde ise, talimatlar sisteminin esnekleştirilmesi onlara daha özgürce karşılıklı pazarlık etme ve kendi özgül çıkarlarına daha yakın uzlaşmalar arama imkânı sağlıyor. Bütün bu sürecin hedefi, iki çıkar arasında optimal bir uzlaşmaya varabilmektir.

Bu özgül gelişmenin etkisi, ulaşılan sonuçların formel ve kurumlaşmış konsolidasyonunun, bizzat bu sonuçların gerisinde kalmasıdır. Bu geçiş yıllarının politik çekişmeleri perde arkasına alındıktan sonra, yok olacağına devam ediyor, hatta artıyor. Politik çekişmenin sonunda, Stalin sonrası dönemin özelliği olan gelişmenin bir düzene girmesi, aslında daha iyi konular için hareket eden grupları (örneğin orta ve alt düzeyde yöneticiler) formel güvencesi olmayan pratik sonuçların kabul edilmesini artık geçici bir uzlaşma olarak kabul edemeyeceklerini gösteriyordu. Bir kez sistemin en genel formel unsurlarının istikrarını anladıktan sonra, bilinçli olarak değişikliklerin herhangi bir formel konsolidasyonunu herhangi bir direnme hakkını yeni pratik ayrıcalıklarda direnebilmek için yadsıma taktiğini uyguladılar. İşte bu çelişkili tutum Stalin'den sonra ekonomik örgütlerin gelişmelerinin belirgin özelliğidir. Politika, kültür ve güncel hayattaki gelişmeler kaçınılmaz olarak daha da belirsiz olmuştur.

Daha dengeli bir ekonomide, parti ya da sendika tarafından örgütlenen kampanyalar gereksiz hatta zararlı oluyorlar. Bundan ötürü, bu örgütler zamanla hareketsizleşiyorlar. Buna karşın hiyerarşisi daha önceki dönemde seferberliğinin yapısını oluşturan biçimleri korumak ister. Bu kısmen katılığında, kısmin de sözkonusu örgütlerin görevlilerinin

çıkarlarından doğar. Ayrıca, bu durum böyle örgütlerin gerçek mekanizmalarını, (ki görmüş olduğumuz gibi, bunlar sistemin bütünü için son derece işlevseldir) gizler. Böylece, insanların güncel hayatlarında barış ve huzur için asgarî bir oranda boyun eğme bedeli ödedikleri garip bir durum ortaya çıkar.

Bu gariplik en yüksek düzeyine ideolojik alanda erişir. Bütün ekonomik ve toplumsal kaynakları tek bir amaca tabi kıılma politikasını terk eden sistem için bütün taktik kararları evrenin ölümsüz yasalarından ve komünizmin nihai amaçlarından türettiğini ileri süren bir ideolojik meşrutiyete (legitimation) gerek kalmamıştır. Böyle bir özgül ideoloji ayrıca hiyerarşi içindeki grup ve fraksiyonların manevra alanını doğrudan kısıtlayabilir de. Öte yandan, kurumsal yapının temel sürekliliğinin simgesel gücünü sağlayan resmî Marksist ideolojinin egemenliğini yadsıma imkânsızdır. Sovyet tipi ülkeler zamanla, değişik hızlarda da olsa, bilimsel ve kültürel faaliyetlerde, yasalık, pratik olabirlik ve kamuca kabul edilmek için tek ön koşulun içi boş resmî ideoloji formüllerinin samimi olmasa da destekleme ya da en azından açık eleştiriden kaçınılması olan bir yapıya dönmektedirler. Özerk ideolojik tutumların ve özellikle böyle tutumlar çerçevesinde ekollerin ya da eğilimlerin oluşmasının sistematik gelişmesine gelince hâlâ bunların herhangi yasal bir temel üstüne kurulabilmeleri düşünülemez.

Bu sınırlara uyulması, son bir çare olarak, sistemin kurumsal yapısında değişken olmayan, baskıcı potansiyel aracılığı ile sağlanır. Ancak bu potansiyel zaman zaman Stalin dönemini hatırlatan aşırı önlemlerle gerçekleştiriliyorsa da, kural olarak doğrudan doğruya değil spontane olarak yaratılan düşünce uyumu (consensus) yolu ile işliyor. Sovyet toplumlarının dengeli gelişmeye doğru eşitsiz ilerleyişleri, biçimlenme sürecinde günlük bir ideoloji olduğu gerçeğini bize unutturmamalı. Bu ideoloji iktidar hiyerarşisini çözme, temel kurumsal seçenek gücü yaratma girişimlerinin hepsini tutucu hatta restorasyoncu güçlere fırsat verme olarak görüyor.

Tümüyle akılcı herhangi bir hoşgörüsüzlük ve dehşet içerdiğine inanan bu ideoloji, özellikle muhalif Marksizm gibi radikal eğilim-

leri Neo - Stalinist ve totaliter olarak reddetmeye son derece hazırdır. Stalin sonrası gelişmelerin doğasındaki imkânlardan yararlanmasında liberal reformizmle hemen özdeşleştirilir: Sanki bu gelişme gerçekten liberal reformizm için koşulları sağlıyormuş gibi; sanki sistemin en anlamlı «liberalizasyonu» bile sözcüğün gerçek anlamında liberalizme yol açabilirmiş gibi.

IV

Yapının sistemdeki dinamik öğelerin, özellikle ekonomik büyümenin etkilerini nelerle yönelttiğini görebilmek amacıyla, Sovyet toplumlarına özgü formel örgütlerin yapısına bir göz attık. Yapının yanısıra ideolojik gelişmelerden de söz ettik. Ancak, atılması gereken önemli bir adım kalır geriye: Sovyet toplumlarının sınıfsal yapısını incelemek Marx'a göre sınıf, tüm ilkel olmayan toplumlara aynı biçimde uygulanabilecek genel bir sosyolojik kavram değildir. Sınıf, aynı zamanda, kapitalizmin gelişmesi ile birlikte önem kazanan tam anlamıyla tarihi bir kategoridir. Sosyolojik ve tarihsel sınıf kavramları arasındaki ayırım, tarihi anlamları içinde sınıfların, sosyo-ekonomik çıkarlarının sınıfsal çıkarları olduğu bilincine varmadan ve bunları akılcı biçimde uygun örgütler yoluyla temsil etme yeteneklerinden doğmaktadır. Böylece, incelememizin sonuçlarından biri, Sovyet toplumlarının, terimin tarihi anlamı içinde, sınıflardan oluşmamasıdır. Bu sonuç, sosyolojik anlamda sınıfları belirleyen çıkar çatışmalarının bu toplumlarda artık bulunmadığı anlamına gelmez. Sovyet toplumlarında, tüm ilkel olmayan toplumlarda olduğu gibi, halk, sosyo-ekonomik yaşantının düzenlenmesi ile belirlenen çıkarlara dayanılarak karşı toplumsal gruplara ayrılmaktadır. Bu incelemeler, konumuzun şu andaki genelliği oranında, tüm Sovyet toplumlarına uygulanabilecek ikili bir ayırım önermektedir. Böylece, tarımdaki toplumsal ilişkilerin tüm Sovyet toplumları için kolayca genelleştiremeyeceği bilindiğine göre tarımsal nüfus bir yana ayrılmaktadır. Çıkış noktamız Sovyet toplumlarında politik ve profesyonel bir seçkinler sınıfı oluşması eğiliminin karşısında seçkin bir mülk sahipleri sınıfının oluşması eğilimini bulmadığıdır; ik-

tidar hiyerarşisi içinde bulunan konumlara bağlı yönetim hakları özel mülkiyet hakları ile sınırlanmamaktadır. Temel karşıtlıklar yalnızca iktidar hiyerarşisi ile karşı karşıya gelen toplumsal grupların konumları ile belirlenmektedir. Yani bir yanda nüfusun gerçek faaliyetleri üstlenen kesimi, öte yanda da denetleyen ve yöneten kesimi vardır. Bunların ilki «üretici sınıf» ikincisi ise «iktidardaki sınıf» olarak adlandırılabilir. Doğal olarak bu basit ayırımı karmaşıklaştıran bazı etkenler vardır, hiyerarşinin «dışında» kalan ve işlevsel işbölümü ile tanımlanıp çoğunluğu aydınlar sınıfına bağlı bazı gruplar, gelir, beceri, prestij v.b. başka ölçütler kullanılarak hiyerarşi «içindeki» öbür gruplardan daha üstün tutulmaktadır. Böylece hiyerarşinin üst ve alt kesimleri arasındaki ayırımlar toplumsal tabakalar arasındaki ayırımlarla uyuzmaz. Ancak bu uyuzmazlığın sınıf farklarının önemini yadsımadığı da kolayca görülür. Büyük çıkarlar sağlamanın bir sınırı vardır. Bu sınır, iki sınıf arasındaki zorunlu çizgiyi geçmedikçe ya da iktidar hiyerarşisinde daha yüksek bir düzeye çıkmadıkça bozulamaz.

Böylece, sınıf yapısı ile toplumsal tabakalaşma arasındaki ayırımlar, sınıf yapısı içinde açık bir aracı konumunda olan büyükçe bir grubun varoluşu ile kıyaslandığında oldukça önemsizdir. Bu grup, özellikle, görevleri önemli kararları iletme, daha önemsiz konularda ise karar vermek olan küçük üretim birimlerinin yöneticilerinden oluşur. Bu grubun sürekli olarak varoluşu, hiyerarşinin alt tabakaları ile üreticiler arasındaki sürtüşmeyi azaltmakta yararlıdır. Ama aynı zamanda, yine bu grubun varlığı, çalışanlar arasında yükselme ihtimaline ilişkin düşlere neden olur.

Sovyet toplumlarında ayrıcalıkların devredilmez egemen sınıfın oluşmasında önemli bir rol oynamaz. Ancak bundan herhangi bir kişinin hiyerarşide herhangi bir düzeye erişebileceği sonucu çıkmaz. Egemen sınıfın üyelerinin seçilmesinde üç temel yol vardır: Yüksek öğrenim imkânlarının dağılımı, örgütlerde toplumsal hareketler biçimindeki faaliyetler ve egemen sınıf içinde resmi olmayan ilişkiler sistemi. Sovyet toplumlarında üstün nitelikler elde etme imkânları (gelişmiş kapitalist ülkelerde uygulanan seçme mekanizma-

sından ayrı olarak) oldukça kurallaşmış bir ayrıcalıklar işçi sınıfının bazı katlarına uzatılabiliyordu. Ama egemen sınıftan tutarlı bir endüstriyel gelişme sayesinde yönetici kademelerini kendi içinden çoğaltmalarla doldurabilecek hale gelmiş, bu da üç ayrı seçim mekanizması arasındaki ilişkinin değişmesine neden olmuştur. Stalin döneminde çoğu kez bir tek yoldan geçmek yeterli iken Stalin sonrası dönemde her üç yolun birden geçilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak iki sınıf arasındaki geçişler büyük ölçüde azalmıştır. Böylece, artık-ürünün kullanımını da içermek üzere ekonominin ve toplumun yönetimi kendi içinde çoğalan bir grubun elindedir. Buna ek olarak, egemen sınıf tüketim düzeyini yönetilen sınıfın çok üstünde tutmak için stratejik konumunu istismar etmektedir. Böylece, Sovyet toplumlarındaki ilişkilerini, açık yasal hükümlere karşın, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanıyormuş gibi yorumlamak akla yatkındır. Ancak Sovyet toplumlarının kurumsal yapısındaki özellikler üzerinde yaptığımız inceleme, özel mülkiyetin ister bireysel ister ortaklaşa olduğu düşünülün, böyle bir sonuca ulaşılmasını engeller.

Ekonomik örgütler, sermaye yatırımı üzerindeki kâr oranının denetlenmesinde uzmanlaşmış, ulusal ekonominin sorumluluğunu üstlenmiş görevlilerden bağımsız ve işlevsel olarak kapitalist mülk sahipleriyle benzeşen belirli bir kuruma bağlı değildiler. Mülk sahibi olma ve mülk sahibi olmama işlevleri birbirlerinden kurumsal mekanizmalarla ayrılmazlar. Belirli bir bireyin veya kurumun, böyle bir yapıyla bütünleşmiş ekonomik bir örgütün sahibi olarak ortaya çıkabileceğini söylemek anlamsız olur. Egemen sınıftan olanların amaçlarına ulaşmaları, kendi çıkarlarını karşılamak için özellikle hazırlanmış araçlar yoluyla olmaz. Buna, tüm yönetim sisteminin işleyişi ile ulaşırlar. Bu sistemin temel işlevi nedir? Bu işlev, Stalin döneminde toplu çıkarlar karşısında tüm özel çıkarları bastırmak, Stalin sonrası döneminde çeşitli özel çıkarlar arasında bir uzlaşma güvencesi sağlamak biçiminde olmuştur. Böylece egemen sınıf, sınıf adı altında tüm toplumsal grupların kendi özel çıkarlarını artırmak amacıyla belirli kurum-

lar oluşturmada yetersiz kalmalarıyla yakından ilgilenmektedir.

Bu bağlam içinde, Stalin sonrası egemen ideolojinin temel özellikleri anlaşılır duruma gelmektedir. Marksist proletarya diktatörlüğü teorisi ile Sovyet birikim biçimini haklı çıkaran Stalinizm ideolojisi, giderek yerini ulusal devlet ideolojisine bırakmıştır. Yeni ulusal devlet ideolojisinin sürekli büyümesi, SSCB'nin süper güç politikası ile çeşitli Sovyet tipi ülkeler arasındaki çıkar çatışmalarının basit bir sonucu değildir. Bu aynı zamanda, bu toplumların kurumsal yapılarının bir sonucudur. Temel çıkar çatışmalarına göre toplum yapısını oluşturan kurumların olmaması halinde, egemen sınıfı da içermek üzere tüm sınıflar, ihtiyaçlarının özellikle tüketici ihtiyaçlarının yerine getirilmesini «devlet»ten beklemektedirler. Olağan durumlarda, yönetilen sınıflar ulusal devlet ideolojisinin mantığını kabul eder. Bu ideolojiye göre tüketim düzeyi bütünüyle «nesnel» koşullara dayanır ve kaynakların artışı belirleyen tek unsur da bunların «akılcı», «bilimsel» biçimde kullanılışdır. Üreticiler de ekonomiyi «ulusal», «halkın» ekonomisi olarak görmektedirler. Bu sınıf birikim ve tüketim işlemlerini çatışan sınıf çıkarları açısından yorumlamakta egemen sınıf kadar yetenekli değildir.

Yönetilen sınıf, egemen sınıf gibi, çıkarlarını ulusal devlet ideolojisinin ortak dili aracılığıyla tanımlar ve bunları iktidar hiyerarşisinin işleyişi yoluyla artırmaya çalışır. Ancak egemen sınıf toplumsal çıkarların dile getirilmesi için gerekli tüm ideolojik araçları elinde tutar. Böylece yönetim hiyerarşisinin işleyebilmesi için egemen sınıfın değişik gruplar arasında sürekli bir iletişimi olması gereklidir. Bu iletişim örneğin parti ve sendikalar gibi, temsil etme ve çoğunluk ilkesine dayandığı var sayılan örgütlerin başlıca faaliyetlerini oluşturur ve aynı zamanda da daha önce sözünü ettiğimiz pazarlık işleminin imkânlarını sağlar. Öte yandan, yönetilen sınıf, yalnızca yer yer baskı sağlayabilir. Üreticilerin çıkarlarının yapısal açıdan ve kamu açısından düzenlenmesi doğrudan doğruya egemen sınıfın denetlediği yollardan yürütülmelidir. Bu da, egemen sınıfın doğal istekleri, karşılanmaları «Devlet»in keremliğine ve her şeyin üs-

tünde «nesnel» imkânlarla bağlı basit isteklere dönüştürmesini sağlar.

Doğal olarak bu, kutuplaşmış çatışmaların kaçınılmaz olduğu aşırı durumların varlığını yadsımak anlamına gelmez. Ama üreticilerin doğrudan etkinlikleri hiçbir zaman birleşmiş bir güç haline gelmez. Eğer yönetim —parti— sendika yapısı gerilimleri içermez ve bir grup emekçi doğrudan bir eyleme girişirse, bu eylem genellikle fabrika sınırlarının dışına yayılmaz. İstisna olarak üst kademelerdekilerin acımasız bir provokasyonu günlük hayattaki etkileşimler dışında herhangi bir iletişim imkânı olmaksızın bile, tüm bir bölgeyi eyleme getirecek esaslı bir patlamaya yol açabilir. Ancak bu bölgesel başkaldırımlar hiçbir zaman ulusal düzeye yayılan bir hareket halinde birleşmezler. Başkaldırma bir kere bastırıldığında, üst kademedekiler hem kitlesel baskı hem de maddî yararlar sağlama biçiminde ikili bir politika uygularlar. Yalnızca Stalin dönemi ile Stalin-sonrası dönem arasındaki geçiş yıllarında ve sonra da yalnızca bazı ülkelerde daha geniş hareketler oluşmuş ve gelişebilmiştir. Bu hareketlerin kendilerine özgü bir etkinliği olmuşsa da, bunun nedeni sözkonusu geçiş döneminde bu ülkelerdeki egemen sınıflar içinde hâlâ çok sayıda uluslararası işçi hareketinin ve ulusal direniş hareketlerinin eski mliitanlarının bulunmasıydı. Bu gruplar tutarlı bir programdan yoksundurlar ama, rejimin «insancillaştırılmasını» sağlamak üzere iktidar hiyerarşisinin birliğini tehlikeye düşürse bile, kitle hareketini başlatıp bundan yararlanma eğiliminde idiler. Ancak egemen sınıf için böyle bir ayırım yapılabilmesi için gerekli koşullar SSCB'de artık yoktur. Daha da önemlisi, SSCB'nin kendine özgü ekonomik ve toplumsal sorunları, bu ülkenin Stalin-sonrası gelişimini fazlaca karmaşıktırılmış ve geciktirmiştir. Sovyet-tipi ülkelerdeki bu eşit olmayan gelişim doğrudan doğruya, Doğu Avrupa radikal reform hareketlerinin yenilgisine ve böylece egemen sınıfın iyice bütünleşmesine yol açmıştır.

Bu bütünleşme artık ne en yüksek konumlara ulaşmak için manevra yapan değişik fraksiyonlar arasındaki iç uyumsuzluklarla ne de SSCB ile Doğu Avrupa ülkeleri arasındaki çatışmalarla tehlikeye düşeceğe benzer.

Kitle hareketlerinin oldukça serbest geliştiği bu kısa dönem, egemen sınıfa, sınıf olarak varlığını sürdürebilmesi için tek güvencesinin iktidar hiyerarşisindeki birliğin korunması olduğunu göstermeye yetmiştir. Egemen sınıfın çıkarları, ekonomik dengeye erişmek için kendi kendini yönetecek mekanizmaların, politik dengeye erişebilmek için de demokratik mekanizmaların baskı altında tutulmasını gerektiriyordu. Bu nedenle egemen sınıf kendi çıkarlarını bilmektedir. Ama bunun, nesnel ilişkilerin bilincine vardığı anlamına gelmeyeceği açıktır. Egemen sınıfın yeni ideolojisi, eski resmî marksizmin, yani işçi sınıfı lehine babaca takınılır bir tavrın ve belirli bir tek-nisizm ideolojisinin karışımından ibarettir.

Egemen sınıfın politik ve ideolojik bilincinin güçlenmesi sonucunda 1960'larda oluşan gayri resmî marksizmin halk arasında ve oldukça serbest biçimde yaygınlaşması, özerk eğilimler ve ekollerin oluşması için atılan temeller yalnızca geçici bir oğudan ibaretti ve ortam bulunmasının nedeni de egemen sınıfın içindeki reformist unsurun, ideolojisini marksizmin yeniden doğuşunda bulmasıydı. Bu unsur, Stalinci tutuculuğa, «hakiki marksizm» ve «toplumsal humanizma» adına karşı geldi. Politik yenilgisi gayri resmî marksizmin yasalığına son verirken, Stalin-sonrası gelişimin normale dönmesi ve marksizmin radikalleştirilmesini özellikle engelleyecek ideolojik bir düşünce birliğinin oluşması da yok olmasına neden oldu. Ancak, gayri resmî marksizmin durumunu bu denli ciddileştiren yenilgisi değil Sovyet toplumları için tüm kurumsal önemini yitirmiş olması gerçeği idi. Gerçekte 1960'ların gayri resmî marksistlerinin perde arkası eylemlerinde insan özgürlüğünün ontolojik temellerini araştırmaya koyulmaları da bunun bir belirtisidir.

Marksizmin belirli bir dönemde, geçici olarak yeniden doğuşunun sonucu, resmî marksizmin yıpranmasından kurtulan tek şey, marksist tarih felsefesinin değerleri idi. Bu durum Sovyet toplumlarına ilişkin bilimsel çözümlenmeleri değil, ama değer yargılarını kolaylaştırabiliyordu. Stalinizme karşı girilen mücadele dönemindeki dokunaklı töreciliğin içinde gayri resmî marksistler tarihî maddeciliğin geleneksel kategorilerini uygulamaktan

kaçınmışlardı. Ama bilimsel araştırmaya yeniden yöneldiklerinde, şimdiki biçimleriyle bu kategorilerin Sovyet toplumlarına uygulanamayacağını kabul etmek zorundadırlar. Sovyet toplumlarının Stalin'den sonraki gelişmeleri incelediğinde, toplumsal düzenlemeler sonucu ortaya çıkan değişimlerin yalnızca sistemde bir belirsizleşmeyi içerdiği görülür; içteki gelişim, sözcüğün tarihî anlamı açısından ne sınıfların oluşumu için zorunlu ön koşulları, ne de toplumun kurumsal yapısı bakımından radikal bir dönüşümü yaratmıştır. Devrimci bir değişiklik ihtimali sistemin olağan işleyişiyle belirlenen unsurlara bağlı görünür: Bu nedenle sistemin unsurları tarafından akılcı eylem yoluyla denetlenir.

Marksizmin toplumsal açıdan yeniden anlam kazanma ihtimali var mı? Bugünkü deneyimler, yönetilen sınıfın büyük bir kesiminin marksist teoride öngörülen toplumun öznesi rolünü üstlenmesini beklemenin düş olduğunu göstermektedir. Ama bir yandan da muhalif marksizmin sürdürülmesini beklemenin düş olmadığını akla getirmektedir. Sistem, toplumsal gerilimleri yönlerebilen ya da en

azından yerel kalmalarını sağlayabilen mekanizmaları yaratmakta başarılı olmuşsa bile, toplumun olağan gidişiyle bütünleşemeyen ve sürekli kendi içinde çoğalan marjinal gruplar her zaman vardır. Bütün gruplar için marksist olmayan ideoloji iki alternatif sunar: Bilinçli olarak tutucu hattâ reaksiyoner ideolojileri kabul etmek, ya da Doğu Avrupa türü bir liberalizme yönelip, sistemi sağlayabileceği bir konuma ulaşmak için kendi işlerinden geri dönmek. Bütünüyle biçimlenmiş ideolojiler arasında yalnızca marksizm özel yön belirleme kavramını kendi içinde taşır. Bu yön belirlemede, radikal muhalefet toplumsal değişime etkin bir katılımı içerdiği gibi, Stalin sonrası dönemde göz yumulan pazarlık oyunlarının sınırlarını da kabullenmez.

Açıktır ki, bu tür marjinal grupların eylemleri devrimci işçi hareketinin yerini tutmaz. Ancak marksist düşüncenin sürekliliği bile Sovyet toplumlarının marksist açıdan daha gerçekçi biçimde yeniden yorumlanabilmeleri ihtimalini yaratır. Bu ihtimal geçiş toplumu teorisinden daha az hayalî ama belki de burada sunulandan da fazla umut vericidir.

¹ «Sovyet toplumları», «Sovyet tipi toplumlar» v.b. terimlerden SSCB ve onu CMEA ve Varşova Pak-tı'ndaki Doğu Avrupalı müttefikleri (Demokratik Alman Cumhuriyeti, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan gibi) anlaşılmalıdır. Bu yazıda Yugoslavya ve Avrupalı olmayan ülkelere açıkça değinilmemiştir. Bağlam içinde özel

likle SSCB kastediliyorsa, örneğin Sovyet için bü-yük «S» harfi kullanılmıştır.

² Bundan sonra kullanılan «toplumsal hareket biçimleri», «toplumsal hareket biçimleri olan örgütler» v.b. deyimlerinden daha önceki paragrafta çö-zümlenmiş olan biçimleri ile sendikalar, parti v.b. kastedilmektedir.

HAVASS yayınları

SIYASAL KÜLTÜR
DİZİSİ 001

Mein Kampf

[KAVGAM]

Önsöz *Max Frisch*
Desenler *Clement Moreau*

40 LİRA

SIYASAL KÜLTÜR
DİZİSİ 002

a.altındal

DİNMEYEN

SİİRLER

20 LİRA

ÖDEMELİ • GÖNDERİLİR

HAVASS Yayınları

Husrev Gerde Cad., Işıl Apt. 35/2, Teşvikiye/İSTANBUL

Havale ve yazışma:

HAVASS Yayınları, P.K. 55, Teşvikiye/İSTANBUL ☎ 46 13 19

* Posta masrafı yayınevi tarafından ödenir

On kitaplık siparişlerde % 20 indirim yapılır.